

Наталія Притулик

**До міфологеми образу собаки в українців
(із використанням матеріалів етнографічних експедицій,
проведених на Чернігівському Поліссі та Буковині)**

Автор статті пропонує результати комплексного дослідження, присвяченого образу собаки в системі народних уявлень, які формуються на основі традиційного світогляду, закарбовані у фольклорі і часто є основою для творення в фольклорі прислів'їв і приказок, стійких словосполучень.

The author provides the results of a comprehensive study, devoted to the image of dogs in the system of national representations which formed on the base of the traditional outlook, folklore. They often basis for the establishment in the folklore of Proverbs and Sayings, Phrases stable.

Міфологемні уявлення народу (міфологема – сукупність образно-міфологічних уявлень, об'єднаних однією темою [7, 300]) сягають глибин давньої архаїчної свідомості й формуються на основі традиційного світогляду й вірувань. Вони закарбовані у фольклорі і часто є основою для утворення в народній мові прислів'їв і приказок, стійких словосполучень. Між міфологемними уявленнями й фольклорними творами існує взаємозумовленість – легенди й перекази, казки і паремії, інші жанри можуть слугувати джерелом дослідження тих чи інших міфічних уявлень народу і навпаки – дослідження міфологемних уявлень дає змогу встановлювати мотивацію виникнення паремійних висловів, що є цінним для української етнолінгвістики.

У процесі збирання фольклорного й етнографічного матеріалу на Чернігівщині у мовленні респондентів було зафіксовано фраземи з прикметником «собачий» («собачі ворота», «собачі тропи», «собачий хліб», «собаче вим'я» тощо). Питання мотивації їх виникнення стало поштовхом для дослідження міфологеми образу собаки в українців.

Окремі відомості щодо міфологемних уявлень слов'ян про собаку наведені в роботах Н. Толстого, О. Гури, В. Войтовича, Г. Булашева, О. Сліпушко тощо [1; 3; 5; 15; 16]. Мотивація утворення деяких фразеологізмів, у складі яких наявна лексема «собака», досліджувалася В. Ужченком [18].

Метою цієї статті є окреслення поля міфологемних уявлень про собаку на основі аналізу творів української словесної творчості, що може бути корисним для подальших досліджень українських паремій відповідної тематики і встановлення на основі цього мотивації згаданих вище фразем.

Образ собаки фігурує ще в давніх слов'ян у складі різноманітних зооморфних божеств. Так, наприклад, у болгарському фольклорі згадується міфічна істота жіночої статі – величезний ящур із головою собаки на ім'я Лам'я [11, 675]. А в польському – фігурує борсук із собачою головою [4]. У східних слов'ян було і досі малодосліджене божество Симаргл (Семаргла), чи не єдине, збережене до цього часу, зображення якого було впізнане на капітелії Борисоглібського собору (XII ст.) в м. Чернігові. За однією з гіпотез, Симаргл, на думку дослідників, – божество-охоронець земних плодів, посівів, рослин, коріння, врожаю; символізує також триєдність небесного, земного і підземного «світів». Відповідно, в зображенні божества сплітаються частини тіл птаха (крила), собаки (морда), змії (хвіст). Образ собаки тут символічно відповідає земному світу.

В українських замовляннях і легендах вовки («Юр'єві собаки»), хорти, дикі собаки є супутниками св. Юрія, який у народній уяві виступає покровителем та захисником худоби і пов'язується одночасно з «потойбіччям» та з пред-

ставником «світу чужих» – змієм (св. Георгій перемагає змія – підкоряє «той світ») [2]. Таким чином, собака, як супутник Юрія, сприймається як істота, дотична до хтонічного світу. Хтонічне значення собаки мали не лише в слов'янських віруваннях, але й у віруваннях інших народів (Китай, Стародавня Греція), де їх уважали провідниками в потойбічний світ [4].

За українськими повір'ями, собака може бачити відьом, злих духів і проганяти їх. Особливим у цьому плані (Луцький повіт) вважався так званий «ярчук» – перше цуцення-самець від першої суки-самки, що народилася також від першої самки; він має вовчий зуб, а сам є надзвичайно дужим [1, 329]. Люди вірили, якщо така собака *риє ямки, це знак, що в домі хтось помре; виє – буде пожежа*.

В окремих місцевостях вважали також, що, якщо *лес виє з опущеною мордою – передвіщає чиюсь смерть, із піднятою – відчуває вовка або пожежу*. Так, на Чернігівському Поліссі (респонденти 1, 8) і досі переповідають бувальщину про те, що в перші післявоєнні роки собака передвіщав підпалення хат: вив і скавчав щоразу перед тим, як у когось горіла хата. Віра в такі прогнози була характерною не лише для українців, але й для інших східних слов'ян.

Собака – тварина, яку в різні часи використовували у ворожіннях і народній магії. У всіх регіонах України були поширені святочні ворожіння за допомогою собак. На Буковині (респонденти 3, 9), наприклад, на Різдво в пиріжки запікали записки з чоловічими іменами, потім кликали пса: з яким іменем він з'їсть перший пиріжок, так і буде звати судженого. У це ж свято після вечері калатали на вулиці ложками (їх повинно було бути стільки, скільки людей вечеряло за столом): звідки собаки загавкають – туди дівчині й заміж іти. Тож, уважали, що собака може знати, відчувати таємне, позасвідоме. За даними бестіарного словника О. Гури [4], собака у слов'ян належить до тих тварин, які пов'язані з нечистою силою.

У деяких народних переказах, записаних М. Драгомановим та П. Івановим, собаки є охоронцями не лише людей, осель, отар, але й підземних скарбів, при цьому додається, що то не собака, а сам чорт сидить-стереже [15, 47]. Очевидно, цей мотив є досить давнім, оскільки фігурує і в фольклорі інших слов'янських народів. Так, наприклад, у болгарській міфології є персонаж «таласъм» – міфічний охоронець скарбу, закопаного з прокляттям. Він має подобу собаки (вовка або kota) [10, 684].

На спорідненість собаки з нечистим у народних уявленнях указують і паремії, записані Номисом, в яких спостерігається семантична заміна образу *чорта* на образ *собаки*: *Лисом (чортом) підштитий, псом підбитий (про людину). Добрий був би чоловік, та собаками підштитий (підбитий). Псові очі, а чортові душу запродав. Собачі го-*

лоса не йдуть попід небеса. Іди к свиням собачим, тобто «іди далеко» (до речі, у рос. мові поняття «далеко» є семантично тотожним з фразеологізмом «у черта на куличках»). Собака собаку не рве (Собака собаці хвоста не одкусить) – Чорт бісу потягає (Біс у чорта сповідався: сей кивнує – той догадався) [20, 358]. Або в лайливих висловах: «іди ти до біса (чорта)» – «іди ти до сучого батька».

В українському традиційному світогляді імені (назви) надавалася особлива увага, оскільки воно вважалося своєрідним кодом, який може викликати названу істоту, явище тощо. Тому імена (назви) небажаних (табуєваних) істот (явищ) евфемічно змінювалися (зашифровувалися). Наприклад, замість слова «сатана» вживали «антихрист», замість «чорт» говорили «нечистий», «той, що... (в очереті сидить; греблі рве)». Очевидно, слово «собака» у наведених вище випадках є також евфемізмом – словом-замінником, який вживали з метою запобігання негативним діям чорта у випадку його згадування.

У сучасному українському фольклорі (зокрема, на Чернігівщині), побутує табу: не можна проходити через так звані «собачі ворота» (стовп із підпоркою, дерева, зламані дерева або такі, стовбури яких перехреснюються у вигляді арки). Відповіді респондентів на питання «Чому саме не можна проходити?» були такими: «не знаємо», «так казали старі люди» (респондент 1), «невдача буде, але, якщо переходячи через ворота триматися за гудзик, невдача не трапиться» (респондент 2), «на тому місці скопляються хвороби й водяться злидні» (респондент 6), «голова буде боліти» (респондент 6, 7), «до смерті поспішаєш» (респондент 7).

«Ворота» у давніх слов'ян – були об'єктом і локусом ритуалів, пов'язаних із символікою межі між своїм простором (хатою, двором) і зовнішнім світом; у південних слов'ян вони вважалися місцем скупчення нечистої сили і одночасно об'єктом, через який здійснюється наврочення [15, 1, 438]. Ворота символізували також межу між світами «своїх» і «чужих», «цим» і «тим». Тому проходження через конструкції, які нагадують ворота, в народі вважалося небезпечним. Крім того, як нами було зафіксовано, в місцевостях україно-білоруського порубіжжя такі «собачі ворота» називали «чортовими», а місць, де, за народними уявленнями, знаходилася нечиста сила, уникали.

Очевидно, з тієї ж причини люди уникають ходити й там, де є так звані «собачі тропи» (респондент 1) або «нечисті місця» (респондент 8), очевидно, за аналогією, «чортові» тропи.

Народні легенди про створення перших людей [1] оповідають, що, коли Бог поставив жінку, зроблену з ребра Адама, сушитися, собака вгледів її й почав гризти. Диявол вихопив і подав Богові недогризене. В іншій, семантично паралельній легенді, йдеться про те, що не собака, а чорт вихопив ребро. Янгол спіймав його за хвіст і зробив із нього жінку. Цим пояснювали лукавність жінок, яких називали «собачими (чортовими) недогризками».

За іншою українською легендою, коли Бог зліпив перших людей із глини, сам полетів на небо за душею, а собаку поставив стерегти їх. Диявол поцікавився у пса, що лишив Бог, – той не дозволив подивитися. Тоді сатана подмухав на собаку, від чого той змерз. Нечистий підкупив його шубою, подарував хутро. Відтоді в собаки хутро від диявола [1, 91]. Наведена легенда дозволяє мотивувати

такі паремії: «Пошився в собаку шкуру (в чорта)», «Ти ходиш у псій шкурі». Можливо, саме тому дитячого переляку, завданого собакою, позбувалися так званим способом «лікування причиною» (подібно до «клин клином»). Дитина мала понюхати дим від паленої собачої вовни. Аналогічно собачий укус лікували засипанням рани такою вовною [3]. Собачу вовну із метою наврочення підсипали і в постіль молодим.

А в лікувальній магії використовували не лише собаку вовну, але й самих собак. Наприклад, для позбавлення від хвороби, яку називали «собача старість» або «сухотка», яка нібито вражала дітей першого року життя перед тим, як у них починали різатися зуби. Для лікування шукали біленького собачку-однорічку, зв'язували ноги, зі співом півнів знахарка клала його на натоплену піч, потім брала з подолу матері дитину і клала поряд. Після цього дитя повертали під полу матері, а собачку топили. Вважалося, що на нього перейшла хвороба [5, 490].

На Житомирщині знахарки «виганяли» хворобу на собаку, котів, сорок і ворон. Яйце, котрим «викачували» хворобу, також віддавали з'їсти собаці: «Баби ляк качають яйцем...тади разбивають і кидають його собаце, щоб собака гавкала і вигавкала би ляк» [15, 116].

Образ собаки фігурує також і в українських та білоруських лікувальних замовляннях, зокрема, поширеним є такий мотив: «Ішов (біг) собака (вовк, кіт) через міст, чотири лапи, п'ятий хвіст, нехай хвороба відійде, дитина буде здорова» [12, 111]. У наведеному замовлянні очевидно є аналогія між образами «собаки» та «хвороби».

На Чернігівщині побутує навіть народна назва хвороби «собаче вим'я» [респонденти 5, 8, 10] (новоутворення під пахвою), яка, за свідченням респондентів, «...виникає в людини, що пильно дивиться на собаче вим'я в період вигодовування цуценят» (респондент 8). Тобто, дивлячись, людина нібито магічно взаємодіє з тим, що бачить і переймає інформацію у вигляді хвороби на себе за подібністю. Таким чином, зв'язок мотивації фраземи «собаче вим'я» з давніми міфологічними етноуявленнями про собаку є малоймовірним.

У народних легендах і деяких казках можна спостерігати й метаморфізацію – перетворення на собак. Наприклад, у вигляді собаки людині «може являтися упир, що змушує нести його на плечах» [22, 403] або відьма.

Деякі сюжети з метаморфозою дають підставу сприймати перетворення людини на собаку як кару. Так, в одній із апокрифічних легенд ідеться про маленького хлопчика, що ходив за Христом і гавкав, за що був покараний перетворенням на собаку [22, 403]. У народі побутує і відповідне прислів'я: «Невіра і собака – то єдина присмака».

Семантика образу собаки несе забарвлення негативу та зневаги і в інших українських фраземах, у яких людина алегорично уподібнюється до тварини: Великий, як світ, а дурний, як кіт. Великий, як собака, а дурний, як ломака. Дурний, як із собачого хвоста. Пропав за собаку (пропав ні за що). Вішати всіх собак на когось (скинути всю провину на когось). Собаці собача смерть (про зрадника). Позичити у Сірка очей (про безсоромного). Собака на сні: і сам не гам, і другому не дам. Дурний собака і на свого гавка. Така вже вдача собача. Хапас, як Дзюзько (кличка собаки) цукерки (респондент 3). Жалує, як собака палку. Сидить собі уже, як собака в човні. Гнилий (злий, лихий), як пес (респондент 3). Пес би тобі барабульок

нашпортав (відмова в допомозі) (респонденти 3, 4). *Зашикрився, як пес до грісу (висівки). Мов собака, спідтишка. Не ревися, як собака на ретязі. Дивиться, як собака на висівки (ні в сих, ні в тих)* (респонденти 4, 9). *Собака собаки не мине. Скажений, як собака. Собаче життя. Пес бреше на сонце, а сонце світить. Дурний, як собака, а на хазяїна бреше. Ах ти ж щеня собаче!* (респондент 1). *Бігає, як собака – і за котом, і за хвостом (про чоловіка-гультяя)* (респондент 1).

Прикметник «собакуватий» (щодо людини) тлумачиться (за Б. Грінченком) як «придирливий, злий» [19, 163]. Людину, яка «втратила свої кращі риси, людську подобу», виродка зневажливо називали «песиголовцем». Згідно з Новим тлумачним словником української мови, «песиголовець – казкова людиноподібна істота з одним оком у лобі (циклоп), що поїдає людей» [9, 621]. Часто так лайливо називали ворогів у часи монголо-татарських нападів.

Слід зазначити, що поряд із усіма вище наведеними негативними конотаціями образу собаки в українців існує його протилежна семантика.

На трипільському глиняному посуді малювали собак поряд із хлібним колосом, що, на думку Г. Лозко, дає привід конотувати його як охоронця рослин (авторка проводить паралель із міфічним наповненням образу зооморфного божества Семаргла, згаданого вище в цій статті) [8, 129].

У народі й досі побутують легенди, в яких собака є навіть посередником між Богом і людиною. В Україні, зокрема на Чернігівщині, поширені оповіді про те, що люди їдять «собачий хліб» (респондент 5), поширені варіанти так званої легенди про пшеничний колос. Вона оповідає про те, що колись колос ріс від самої землі. Проте людина зневажила Господа («оправилася і пудтерлася колосом») і Він хотів зішморгнути зерна. Проте собаки, дізнавшись про це, почали гавкати і благати Господа лишити їм хліб. Господь змилювався і лишив для них верхню частину колоса, яку не встиг зішморгнути. Відтоді кажуть, що люди їдять «собачий хліб», за що мають бути вдячними тваринам.

Відгомін цієї легенди присутній навіть у священницьких проповідях, зокрема, в «Бесіді з прихожанами про рештки язичництва», у якій ішлося про те, що Бог позбавив людей хліба, а собака випросив шматочок, від якого й походить хліб по всій землі; тоді перший малий хлібець, що господиня витягла з печі, вона віддала собаці [14, 722].

Про шанобливе народне ставлення до собаки свідчать й інші факти. Існує повір'я: якщо вбити собаку з рушниці – остання зіпсується. А обдерти із собаки шкуру – великий гріх, тому весь рік не можна ходити до церкви. Вважали добрим знаком, якщо чужий собака прибудився на обійстя. У сновидіннях собака символізує друга, добру людину.

Конотацію собаки як вірного і доброго друга, помічника людини і слуги відбито і в загадках, казках, зафіксовано в сталих словосполученнях.

Так, в українському фольклорі є загадка, у якій через okazionalні слова зашифрована звичайна ситуація викрадення вовком кози і її рятування собакою: *Прибіг шайда-байда (вовк), забрав штрики-брики (козу), як почули те, м'якинники (собаки), сказали житникам (людям): «Сідайте на вісванників (коней), доганяйте шайду-байду, віднімайте штрики-брики»* [7].

Аналіз сюжетів українських казок свідчить, що в них Собака часто виступає поряд із Котом та Вовком (Лисицею). Із першим вона «свариться» («живуть, як кіт із со-

бакою», «любить, як кіт собаку» (респондент 1) через споконвічну боротьбу за увагу людини, хазяїна (у народних легендах ворожнеча між котом і собакою мотивується тим, що кіт з'їв божий документ, за яким собака мав право житися такою ж їжею, яку їдять люди [1, 329]). Для другого собака – кровний родич, із яким він «воює», захищаючи людину, для якої собака – друг, захисник, вірний слуга. Так, наприклад, у казці «Війна пса з вовком» Собака і Вовк вирішили товаришувати, проте перший почав захищати худобу, за що другий оголосив йому війну. А у відомій українській казці «Лисичка-сестричка» хорти, захищаючи своїх хазяїв, хапають Лисицю, яка обдурила їх, «вициганивши невістку».

Відданість собаки людині в українській мові закріпилася у сталому порівнянні «вірний, як собака».

Проте дружба між людиною і вірним їй собакою, судячи з деяких казкових сюжетів, видається досить однобокою: для чоловіка пес цікавий лише настільки, наскільки він виконує своє призначення охоронця («Як хоче пса вдарити – то бук (зілку) знайде» (респонденти 2, 3). Так, вірного, але постарілого Сірка (казка «Сірко») господар виганяє з оселі, не беручи до уваги його вірної служби в молодому віці. Отже, «Собача вірність – це про собаку. Собачий характер – це про людину» (М. Полатай) [18].

З метою виявлення динамічних змін в українському мовленнєвому полі, пов'язаному з образом собаки, нами було проведено письмове опитування, у якому взяли участь 250 респондентів, які є етнічними українцями (це були студенти нефілологи). Респондентам було запропоновано: 1) записати слова-асоціації зі словом «собака»; 2) сполучити слово із прикметником «собачий» (собача, собаче); 3) порівняти дію чи ознаку людини із собакою дією чи ознакою (так робить або такий, як собака).

Виявилось, що найбільший відсоток респондентів – 55 % асоціюють образ собаки із поняттями «друг, радість, вірність, товариш, добро, охоронець». У 25 % – слово «собака» викликає протилежні асоціації – «зла, погана, кусюча». 20 % студентів асоціюють образ собаки із поняттями (поодинокі випадки): тварина, брудний, кістка, шерсть, чорний, хвостатий, веселий, лагідний, сила, запах, педігрі. А із прикметником «собачий» найбільше метафоричних сполучень – 52 % – було утворено зі словом «життя» в значенні «погане життя» (поодинокими словосполученнями були – «собача злість»; «собача радість» – очевидно, під впливом реклами собачого корму; «пісня»; «дружба»; «вірність»; «серце»).

Цікавим є парадоксальний факт: водночас із тим, що образ собаки в більшій частині опитаних викликав позитивні асоціації (у 55 %), 50 % із них, утворюючи порівняння, записали «злий, як собака». Очевидно, це свідчить про те, що фразема «злий як собака» була стереотипізована в мові й продовжує активно використовуватися попри те, що загальне сприйняття образу собаки сучасними українцями більше схиляється до наділеного позитивними рисами.

У відповідях респондентів звертає на себе увагу відсутність аналогій собаки з чортом, що свідчить про втрату давньої паралелі, яка побутувала в народному світогляді між цими образами.

Отже, аналіз фольклорних джерел свідчить про те, що українська етносимволіка собаки є амбівалентною. З одного боку, у народному світогляді: а) собака дотичний до

хтонічного світу; б) він може відчувати таємне, недоступне людській свідомості й віщувати майбутнє; в) його образ збігається з образом чорта і лексема «собака», у зв'язку з цим, уживається як евфемізм на його позначення; г) собака може переймати на себе хворобу і має з нею зв'язок; д) здебільшого мовленнєве алегоричне перенесення якостей собаки (крім вірності, відданості) на людину сприймалося як зневага, лайка, покарання. З іншого боку, символіка собаки окреслюється тим, що вона: а) вірний друг і слуга людини; б) має тісніший зв'язок із Богом, ніж людина, і тому користується пошаною.

Таким чином, давній народний образ цієї тварини локутивно балансує на межі свого та чужого, земного та потойбічного «світів». Фраземні утворення в українській мові, що виникали на основі давніх міфологемних уявлень, стереотипізувалися і побутують у сучасному українському мовленні, хоча сам образ собаки дещо змінився.

1. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1992. – 413 с. 2. Василькевич Г. Свято Юрія: контамінація і синтез у календарній обрядовості / Фольклористичні зошити. Зб. наук. праць. Випуск 5. – Луцьк, 2002. – С. 51–57. 3. Войтович В. Українська міфологія. – К.; 2002. – 664 с. 4. Голан А. Миф и символ. – Иерусалим; М., 1994. – 375 с. 5. Гура А. В. Символика животных в славянской народной традиции. – М., 1997. 6. Загадки Явдохи Зуїхи. Записав Гнат Танцюра / Упор. М. К. Дмитренко. – К., 1996. – 44 с. 7. Кононенко В. Рідне слово. Підручник. – К.; 2001. – 303 с. 8. Лозко Г. Українське народознавство. – К., 1995. – 368 с. 9. Новий тлумачний словник української мови в 3-х томах / Укладений В. В. Яременком, О. М. Сліпушко. – К., 2001. – Т. 2. 10. Персонажи славянской мифологии / Рис. словарь / Сост.: А. А. Кононенко, С. А. Кононенко. – К., 1993. – 224 с. 11. Плотникова А. Этнолингвистическая география Южной Славии. – М: Индрик, 2004. – 765 с. 12. Полесские заговоры

(в записях 1970–1990-х гг.) / Сост., подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. – М., 2003. – 752 с. 13. Полесский этнолингвистический сборник. – М., 1983. – С. 112–113. 14. Серединский С. Беседа с прихожанами об остатках язычества // 900-летие христианства. – Нежин, б. г. – 15 июля. 15. Славянские древности. Этнолингвистический словарь под ред. Н. И. Толстого в 5-ти томах. – М., 1995. 16. Сліпушко О. Давньоукраїнський бестіарій. – К., 2001. – 144 с. 17. Словарь української мови в 4-х томах. Т. III / Упорядкував Б. Д. Грінченко. – К., 1909. – 562 с. 18. Ужченко В. Д. Українські фразеологізми. – Харків, 1990. – 163 с. 19. Українська афористика Х–ХХ ст. / Під загальною ред. І. Драча, В. Черняка. – К., 2001. – 319 с. 20. Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклав М. Номис. – К., 1993. – 763 с. 21. Українські народні казки / Упор. Бойко В. Г. – К., 1976. 22. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. За ред. С. В. Головка. – К., 1991. – 637 с. 23. Фрезер Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии. – М., 1984. – 703 с.

Респонденти:

1. Ващенко Марія Гаврилівна, 1925 р. н., с. Количівка Чернігівського р-ну Чернігівської обл.
2. Дахно Юрій Володимирович, 1964 р. н., с. Москалі Чернігівського р-ну Чернігівської обл.
3. Зазеленчук Дмитро Степанович, 1939 р. н., с. Погорілівка Заставнівського р-ну Чернівецької обл.
4. Костенюк Василина Василівна, 1925 р. н., с. Погорілівка Заставнівського р-ну Чернівецької обл.
5. Красюк Марія Дем'янівна, 1928 р. н., с. Іванівка Чернігівського р-ну Чернігівської обл.
6. Лещенко Марія Мусіївна, 1929 р. н., с. Макишин Городнянського р-ну Чернігівської обл.
7. Льодова Марія Гаврилівна, 1935 р. н., с. Роїще Чернігівського р-ну Чернігівської обл.
8. Нитченко Ніна Іванівна, 1925 р. н., с. Количівка Чернігівського р-ну Чернігівської обл.
9. Скрилюк Домка Григорівна, 1928 р. н., с. Погорілівка Заставнівського р-ну Чернівецької обл.
10. Стародубець Олексій Трофимович, 1933 р. н., с. Конотоп Городнянського р-ну Чернігівської обл.

Юрій Русанов

Внесок чернігівського дворянства у розвиток етнокультури на Чернігівщині у другій половині XIX – на початку XX ст.

В статті аналізується вплив чернігівського дворянства на формування української національної культури, турботу про збереження українських етнокультурних традицій, що упродовж століть визначало соціокультурний розвиток Чернігівщини.

The impact of Chernihiv nobility on the formation of Ukrainian national culture, the concern to preserve the Ukrainian ethno-cultural traditions that for centuries determined socio-cultural development of Chernihiv are analyzed.

У сучасній Україні в умовах відродження втрачених традицій спостерігається посилення інтересу до дворянської культури як джерела моральних, просвітницьких та естетичних ідеалів свого часу. Саме українське дворянство мало великий вплив на формування українських національних традицій і упродовж століть визначало культурний розвиток України. За роки української незалежності опубліковані праці, присвячені як окремим представникам дворянства, так і всьому стану в цілому, що дозволяє говорити про особливості і своєрідність української дворянської культури. Людина, яка належала до дворянського стану, повинна була додержуватись відповідних правил поведінки, принципів честі, мала свій «світ», атрибути якого вказували на його приналежність до цього особливого світу. Вияв цих атрибутів є важливим моментом у вивченні дворянства, оскільки відкриває нові можливості для розуміння поведінки і життя дворянського стану в цілому. Це у підсумку дозволить дати відповідь на питання, в чому ж полягав феномен дворянської культури, зокрема, на Чернігівщині.

Затвердилося чернігівське дворянство у 1782 році, коли за велінням Катерини II утворилися Чернігівське, Новгород-Сіверське і Київське намісництва, які за структу-

рою нагадували російські губернії. Керівництво Чернігівським намісництвом здійснював П. Румянцев-Задунайський. Перш за все, чернігівське шляхетство отримало права «благородного дворянства». Наступний крок – привілеї новим чернігівським дворянам на володіння маєтками і селянами, котрих у 1783 р. остаточно було закріпачено.

Центром намісництва, а згодом і губернії, став Чернігів, який зусиллями урядовців поступово перетворювався на місто різноманітних цехів. Сюди прибували купці з Москви, Києва, Полтави, Ніжина, Лубен, Прилук та інших міст. Розпочалось будівництво дерев'яних житлових будинків. Зводились вони у центрі садиб за парканом. Господарські будівлі мали місце у багатих садибах. Прокладалися нові вулиці. Відбувались значні зміни у харчуванні, у кухонному начинні. Чернігівці займались сільським господарством, яке мало зернове спрямування. Представники козацької старшини, «благородные дворяне», були гарними мисливцями.

Таким чином, «в древнем городе Чернигове – некогда важном центре Древнерусского государства, в XIX в. наблюдались специфические украинские бытовые черты не только в такой близкой к сельскому населению сфере, как питание, но и в такой, как домостроительство...» [2]. Але